Kečuánské sufixy

Úvod

Kečuánské sufixy (přípony) můžeme rozdělit na tři skupiny (podobně jako slovní druhy):

1. **jmenné (substantivní) sufixy** – připojují se pouze ke jménům (podstatným, přídavným, zájmenům a číslovkám, v souladu s jejich významem)
2. **slovesné (verbální) sufixy** – připojují se pouze ke slovesům
3. **větné sufixy** – připojují se jak ke jménům, tak ke slovesům (a to až za jmenné či slovesné sufixy) a také k záporce *mana* a k adverbiálním částicím (např. *kunan* teď)

Jmenné a slovesné sufixy lze dále rozdělit na **flexívní** (ohýbací) a **derivační** (odvozovací). Derivační sufixy u sloves bývají nazývány také pretranziční.

Někdy se mluví o „**sufixech personální reference**“ (personal reference suffixes), které odkazují u sloves na osobu podmětu nebo předmětu a u podstatných jmen na osobu posesora (jedná se o posesivní (přivlastňovací) sufixy).

Pro seskupení slovesných sufixů personální reference a sufixů pro čas nebo substantivizaci či adverbializaci, tedy subordinaci (ve vedlejších větách), se používá tradiční termín **tranzice**.

Obvyklé pořadí sufixů je toto:

derivační – flexívní (tranzice) – větné

Pořadí sufixů je dané určitými pravidly. Někdy je možné jiné pořadí, ale význam slovního kořene je měněn s přidáním každého sufixu; různé pořadí může tedy znamenat různý význam (např. *maqa-chi-naku-nku* přiměli se navzájem ho/ji zbít × *maqa-naku-chi-nku* přiměli je, aby se navzájem zbili).

Substantivní flexívní sufixy

Plurál –kuna (plur)

Připojuje se za posesivní sufixy a před pádové sufixy. Pluralizace není povinná.

Reciprokativ –pura (rec)

Podobně jako předchozí sufix pluralizuje podstatná jména, ale s významem *mezi* (angl. *among*), označuje umístění v určité skupině předmětů nebo osob. Někdy se připojuje ke slovům v množném čísle (*runakunapura* mezi lidmi).

Akuzativ – předmět –ta (acc)

Označuje předmět přímý i nepřímý, směr pohybu, někdy se používá pro označení času (*v*, příslovce času). Osobě předmětu musí odpovídat příslušný tvar tranzice. Se směrem se někdy používá se sufixem **–n** (po souhláskách **–nin**; pravděpodobně posesivní sufix pro 3sg.) ve významu *kudy* (např. *kayninta* tudy). Dále se používá pro tvoření příslovcí z adjektiv (např. *sumaqta* pěkně).

Genitiv –Q/–PA (GEN)

Sufix –Q (v Ayacuchu –P) se používá po samohláskách (někdy v této pozici –QPA), –PA po souhláskách. Po tomto sufixu lze použít jiné pádové sufixy: *qanpakunawan* s tvými (pl.) × *qankunaqwan* s vaším (sg.). V genitivní vazbě mu na přivlastňované věci nebo osobě musí odpovídat přivlastňovací sufix: *qanpa wasiyki* tvůj dům.

Dativ –PAQ (DAT)

Označuje dativ nebo účel (purposiv), překládáme *pro*. V subordinacích se substantivizátorem –NA tvoří účelové věty: *mikhunaykipaq* abys jedl.

Lokál –PI (LOC)

Označuje umístění, překládáme *v*, *na* apod. a způsob dopravy: *chakipi* pěšky.

Ilativ –MAN (IL)

Označuje cíl pohybu, překládáme *do*, *k* apod. Někdy s časovými substantivy (pro budoucnost).

Ablativ –MANTA (ABL)

Označuje směr pohybu nebo materiál, překládáme *z*, *od* apod., časově *od*, nebo důvod, překládáme *protože*. (V dialektu Huallaga –PITA.)

Limitativ –KAMA (LIM)

Označuje směr pohybu s významem *až do*, *až k* apod. (šp. *hasta*). Dále se používá, pokud všichni členové skupiny mají danou vlastnost, překládáme *všichni <u>takoví</u>* (např. *allin runakaman kanku* všichni jsou to dobří lidé).

Instrumentál –WAN (INST)

Někdy nazýván komitativ. Označuje nástroj, doprovod nebo původce děje (agens). Překládáme *s*. Někdy místo spojky *a*.

Kauzativ –RAYKU (CAUS)

Označuje důvod, překládáme *protože*.

Kolektivní sufix –NTIN (COL)

Někdy považován za derivační sufix. U slov končících na souhlásku se přidává prázdný morfém –NI– (–NINTIN). Tvoří kolektivní číslovky: *iskaynintin* oba, *tawantin* všichni čtyři. Dále se používá s příbuzenskými termíny, kde překládáme *a*, *s*, <u>*něco a to, co k tomu patří*</u>, *on a jeho* apod.: *wawqentin* já/ty/on s bratrem, *churintin* otec a syn, *warmintin* on a jeho žena apod.

Sufix –NKA (DIS) distributiv

U slov končících na souhlásku se přidává prázdný morfém –NI– (–NINKA). Používá se jen s kvantifikujícími frázemi (číslovka apod.) a u sloves distribuce nebo přijímání (u jiných sloves se přidává –KAMA), nepřidává se už akuzativní sufix. Označuje stejné rozdělení mezi členy skupiny; překládáme *po* nebo *každému <u>tolik</u>* apod. (např. *iskayninka qon* dává po dvou, každému dva).

Sufix –NEQ– (APROX) aproximativ

Používá se se jmény označujícími místo (včetně ukazovacích zájmen a tázacího *may*–) a lokálními sufixy (–PI, –MAN, –TA, –MANTA, –KAMA) ve významu přibližného určení místa (např. *kayneqpi* tady někde, šp. *por acá*).

Pro ostatní prostorové a časové vztahy se jako postpozice používají jistá podstatná jména (např. *wasi chawpipi* mezi domy; *chawpi* střed).

Některé sufixy lze kombinovat, například sufix –WAN místo spojky *a* s dalšími sufixy.

Posesivní sufixy

Místo přivlastňovacích zájmen, jaké známe v ie. jazycích, používá kečuánština posesivní (přivlastňovací) sufixy. Je-li třeba posesora zdůraznit, lze tyto sufixy doplnit samostatnými přivlastňovacími zájmeny (osobní zájmeno v genitivu), např. *(qanpa) wawayki* tvoje dítě. Sufix je však vždy povinný. U slov, která končí na souhlásku, se před ně vkládá prázdný morfém –NI–. Posesivní sufix předchází plurál (kromě osobních zájmen) i ostatní flexívní sufixy. Kombinace 1ex. a 3pl. se sufixem –KUNA vypouští –KU (zůstává –YKUNA a –NKUNA).

		1in.	–NCHIS
1sg.	–Y	1ex.	–YKU
2sg.	–YKI	2pl.	–YKICHIS
3sg.	–N	3pl.	–NKU

Substantivní derivační sufixy

Derivační sufixy, které se připojují ke jménům, dělíme na dvě skupiny podle toho, jaký slovní druh vznikne po jejich připojení: podstatné jméno (desubstantivní substantivizátory) nebo sloveso (desubstantivní verbalizátory). Derivační sufixy předcházejí všechny výše uvedené (flexívní) sufixy a pochopitelně následují až po deverbativních substantivizátorech (nejprve je třeba ze slovesa derivovat podstatné jméno, abychom mohli ke slovu připojit substantivní sufixy).

Výše uvedený sufix –NTIN je někdy považován za derivační (*warmintin rin* jde se ženou / manželé jdou).

Deminutivní sufix –CHA (DEM)

Pomocí tohoto sufixu se tvoří zdrobněliny: *wasicha* domeček. Často se používá s vlastními jmény (*Hwancha* Honza) a v oslovení, spolu s posesivním sufixem –Y a přízvukem na poslední slabice: *amiguchày* příteli (oslovení).

Ve zdrobnělinách nebo osloveních se používá také větný sufix –LLA (JEN), který ovšem následuje všechny substantivní sufixy. Také je možné oba sufixy zkombinovat v –CHALLA: *urpichày*, *urpillày*, *urpichallày* miláčku, krásko (apod.), *taytallày* pane (vše oslovení).

Sufix –YOQ (MÍT, mající)

U slov končících na souhlásku se vkládá prázdný morfém –NI– (–NIYOQ). Označuje osobu, která něco má, vlastní (jinak se pro sloveso *mít* používá sloveso *kay* a posesivní sufixy):

warmiyoq ženatý, *wasiyoq* majitel domu (cf. *wasin kan* má dům, tj. má kde bydlet). Dále se používá u posledního členu číslovek nad 10: *chunka kinsayoq* třináct.

Sufix –SAPA (MÍT, mající hodně)

Označuje osobu apod., která má něčeho mnoho nebo příliš, nebo která se něčím vyznačuje: *qolqesapa* boháč, pracháč, *senqasapa* nosáč, nosatý člověk.

Tento sufix je možné zkombinovat se sufixem **–YOQ**: *wasisapayoq* ten, kdo má někoho se spoustou domů.

Verbalizátor –YA (VERB)

Připojuje se k přídavným jménům a některým podstatným jménům a tvoří (nepřechodné)sloveso změny stavu (*stát se nějakým*): *puka* červený: *pukayay* zčervenat, *tuta* noc: *tutayay* stmívat se, *machu* starý: *machuyay* stárnout (muž).

Verbalizátor –CHA (VERB)

Připojuje se k přídavným jménům a některým podstatným jménům a tvoří přechodné sloveso s významem *udělat (z něčeho) něco* nebo *udělat nějakým*. S podstatnými jmény může tvořit i nepřechodné sloveso, avšak ne všechna podstatná jména mohou tento sufix připojit (je třeba nahlédnout do slovníku); v těchto případech se používá sloveso *ruway* s předmětem v akuzativu: *hatunchay* udělat velkým, zvětšit (cf. *hatunyay* stát se velkým, vyrůst), *wasichay* stavět dům (cf. *ñanta ruway* postavit cestu), *allinchay* udělat dobrý, spravit, *wachay* (< *wawachay*) rodit.

Verbální flexívní sufixy

Flexívní sufixy sloves se nazývají tranzice a zahrnují osobu podmětu a předmětu, čas a způsob. Součástí tranzice jsou i některé derivační sufixy (subordinátory). Tranzice u přechodných sloves vždy odráží jak osobu podmětu, tak osobu předmětu. Tranzice u sloves nepřechodných odpovídá tranzicím sloves přechodných s předmětem ve 3. osobě.

Podmět

Sufixy pro podmět jsou **–NI**, **–NKI**, **–N**; **–YKU** (1ex.), **–NCHIS** (1ex.), **–NKICHIS** a **–NKU**. Tyto sufixy se používají ve všech časech kromě budoucího. Množné číslo je však v některých dialektech vyjadřováno pretranzičními sufixy (často s dalším významem a pluralizace není povinná).

Předmět

Pokud je předmět ve 3. osobě sg. nebo pl., není v tranzici nijak obsažen. Používají se tedy výše uvedené sufixy pro podmět; stejně tak u nepřechodných sloves.

Sufix pro předmět v 1. osobě je **–WA**. Mezi tento sufix a sufix podmětu lze vkládat jiné sufixy (např. **–WARQANKI** 2=>1 minulý čas).

Předmět v 2. osobě je označován poněkud nepravidelně: jak část tranzice vztahující se k podmětu, tak ta, která se vztahuje k předmětu, odkazuje na 2. osobu. Tranzice 3=>2 (on tobě) je **–SU** + **–NKI**, tedy **–SUNKI** a tranzice 1=>2 (já tobě) je **–YKI**. Dovnitř těchto dvou tranzic

se jiné sufixy nevkládají (v některých dialektech však lze vložit jiný sufix mezi –SU a –NKI, např. v Cusku –RQASUNKI, ale někde –SURQANKI 3=>2 minulý čas).

Tranzice

Tranzice je kombinace sufixů pro podmět a předmět v kombinaci se sufixy pro čas a/nebo způsob, případně se subordinátory. Způsob tvoření tranzice si ukážeme na přítomném čase, který není nijak označen.

O S	1sg.	2sg.	3sg./3pl.
1sg.		–YKI	–NI
2sg.	–WANKI		–NKI
3sg.	–WAN	–SUNKI	–N

Tyto tranzice se pluralizují dvěma sufixy: –CHIS, pokud v množném čísle figuruje 2. osoba (2 pl. nebo 1in.), a –KU, pokud druhá osoba nefiguruje (1ex. nebo 3pl.). Podmět 1in. může mít jako předmět jen 3. osobu, v ostatních případech je vždy podmět exkluzivní. Pluralizovat můžeme jak podmět, tak předmět (sufixy pro plurál se dávají až za tvary uvedené v tabulce). Pokud pluralizujeme jen podmět nebo jen předmět, je situace jasná. Pokud je předmět i podmět v množném čísle, postupujeme podle následujícího pravidla: je-li podmět ve 3. osobě plurálu, bývá obvykle vyjádřen slovně a pluralizujeme předmět (použijeme sufix podle předmětu); v ostatních případech pluralizujeme podmět (číslo předmětu, je-li třeba, můžeme odlišit slovně, např. *qanta* –YKIKU × *qankunata* –YKIKU my tebe × vás).

O S	1sg.	2sg.	3sg./3pl.	1in.	1ex.	2pl.
1sg.		–YKI	–NI			–YKICHIS
2sg.	–WANKI		–NKI		–WANKIKU	
3sg.	–WAN	–SUNKI	–N	–WANCHIS	–WANKU	–SUNKICHIS
1in.			–NCHIS			
1ex.		(qanta) –YKIKU	–YKU			(qankunata) –YKIKU
2pl.	(ñoqata) –WANKICHIS		–NKICHIS		(ñoqaykuta) –WANKICHIS	
3pl.	–WANKU	–SUNKIKU	–NKU	–WANCHIS	–WANKU	–SUNKICHIS

Až na drobné výjimky a minulý čas se tyto tranzice upravují podle příslušného času nebo způsobu pouze vložením sufixu pro čas, případně progresiva –SHA. Tyto sufixy se kladou mezi předmětný sufix –WA a zbytek tranzice, v případě předmětu v 2. osobě před celou tranzici (minulý čas tedy –WARQANI, ale –RQAYKI). V některých dialektech lze předmětný sufix –SU oddělit od podmětné části (např. –SURQANKI). U subordinací se místo uvedených podmětných sufixů používají přivlastňovací přípony; podrobnosti viz dále.

Čas přítomný

Přítomný čas není nijak indikován. Navíc tento čas může znamenat i bezprostřední minulost nebo dokonavost (pro odlišení lze použít progresivum): *wañun* zemřel × *wañushan* umírá.

Čas minulý –RQA nebo –RA (MIN)

Označuje děje minulé. Obě varianty jsou možné. Sufix se vkládá za sufix –WA a v ostatních případech před podměto-předmětnou část tranzice. Ve třetí osobě se (aspoň v některých dialektech) vypouští –N (máme tedy tvary –(WA)RQA v sg. a –(WA)RQAKU v pl.; ostatní tvary jsou pravidelné).

Čas předminulý –SQA (PLQ)

Označuje děje předminulé nebo (alespoň v Ayacuchu) se používá jako vyprávěcí minulý čas (a navíc vyžaduje evidenční (reportativní) sufix –S/–SI). Použití je stejné jako u sufixu –RQA. *huksi huk inka kasqa* byl jednou jeden král…

Čas budoucí (FUT)

Čas budoucí má jiné sufixy (tvary pro 2. osobu a tranzici 3=>2 jsou stejné jako v přítomném čase): –SAQ, –NQA; –SUNCHIS (dále pravidelná pluralizace –SAQKU a –NQAKU). Tranzice 1=>2 je –SQAYKI nebo –SAYKI. Pluralizace těchto tvarů je pravidelná.

Rozkazovací způsob (IMP)

Kečuánština má rozkazovací způsob pro 2. (–Y) a 3. (–CHUN) osobu a pro 1in. (–SUN). Tranzice a pluralizace pro 2. osobu se tvoří pravidelně (–YCHIS, –WAY, –WAYCHIS, –WAYKU) a ve třetí osobě, pokud předmět není druhá osoba, také (–CHUNKU, –WACHUN, –WACHUNKU, ale možná místo –WACHUNCHIS se používá tvar se sufixem –NA: –WANANCHIS). Pro druhou osobu je možné používat i tvary přítomného času (–NKI) a tyto tvary se používají také pro imperativ pro 3. osobu a předmět 2. osobu (–SUNKI). Ostatní tvary jsou zvratné nebo logicky nemožné (stejně tak tvar pro 1in. může mít předmět jen 3. osobu).

Kondicionál (COND)

Kondicionál překládáme podmiňovacím způsobem nebo se slovesem *moci*. Většina tvarů je stejná jako přítomný čas + sufix –MAN. Jsou zde však některé výjimky.

1=>3 má tvar –YMAN
1in.=>3 má více možných tvarů: –SWAN, –SWANCHIS, –SUN nebo –SUNCHISMAN
3sg. nebo pl.=>1in. má tvar –WA + tvary 1in.=>3 (–WASWAN atd.)
2=>3 a 2pl.=>3 mají tvary –WAQ a –WAQCHIS, 2=>1ex. –WAQKU

Ostatní tvary jsou pravidelné: –YKIMAN, –WANKIMAN, –WANMAN, –SUNKIMAN, –NMAN a příslušné pluralizace.

qowankimanchu můžeš mi dát, dal bys mi, *mana riymanchu* nemůžu jít

Existuje kondicionál minulý, který se liší od přítomného přidaným a neměnným slovem *karqa*: *riyman karqa* byl bych šel, mohl jsem jít, *riwaq karqa* byl bys šel, mohl jsi jít.

Čas minulý habituální (HABIT)

Označuje opakované minulé děje a objevuje se v lidových vyprávěních. Tvoří se pomocí agentivního sufixu –Q a pomocného slovesa *kay* v přítomném nebo minulém čase. Pomocné sloveso se nepoužívá ve třetí osobě (pluralizace přijímá sufix –KU). Sufixy pro předmět se objevují na významovém slovese (–WA a –SU; –SU však možná v Ayacuchu, jinak asi na pomocném slovese; doklady z Cuska nemám, je však pravděpodobné, že i tam se tento čas používá), podmětové sufixy na pomocném slovese (v souladu s tranzicemi): *rikuqku* vídávali, *rikuq ka(rqa)ni* vídával jsem, *rikuwaq kanki* vídával jsi mě, *rikusuq kanki* vídával tě (v Cusku možná *rikuq kasunki*).

Kromě výše uvedených časů a způsobů existují ještě jiné formy, které se v Cusku nepoužívají nebo jsou zastaralé, můžeme se s nimi setkat v jiných dialektech. Zájemci se mohou podívat do nějaké gramatiky. Nicméně výše uvedené časy jsou postačující.

Tranzice se používají i se subordinujícími sufixy, které se používají pro vedlejší věty: –NA, –SQA, –Q, –Y, –QTI, –SPA, použití je však v různých dialektech různé (některé vyžadují flexi, jiné zůstávají neměnné a přijímají jen větné sufixy).

Verbální derivační sufixy

Opět je můžeme rozdělit na více skupin: (deverbální) substantivizátory a subordinátory (některé substantivizátory slouží také k tvoření vedlejších vět), aspektové/modální sufixy, (de)tranzitivizující sufixy (tvoří přechodná slovesa s přechodných nebo nepřechodných a naopak) ad. Některé sufixy mají už tak zastřený význam, že je lepší si význam celého slova najít a naučit se ho ve slovníku.

1. Subordinátory a substantivizátory

Substantivizátory derivují ze sloves podstatná jména a také slouží pro tvorbu vět vedlejších, subordinátory se používají pouze pro tvorbu vedlejších vět. Oba typy budou pojednány společně s jedním adverbializátorem, kterým se tvoří příslovce.

Subordinace

Vedlejší věty, respektive to, co odpovídá evropským vedlejším větám, se tvoří v kečuánštině pomocí subordinátorů a některých substantivizujících sufixů. Pro použití sufixů při subordinaci je důležité, jestli jsou či nejsou podměty stejné, a modální či časový vztah obou dějů (současnost, následnost), případně, jestli je děj vedlejší věty reálný (uskutečněný) nebo ne (dosud nerealizovaný, budoucí). Rozdělení na subordinátory a substantivizátory je podle toho, zda odvozená slova mohou fungovat také samostatně jako podstatná jména (substantivizátory). Jinak oba typy přijímají posesivní sufixy (pokud mohou). V záporu se používá pouze záporka *mana* (bez sufixu –CHU), která je součástí vedlejší věty a nemůže nést reportativní sufixy ani tematizátor (pokud by měla např. afirmativní sufix, byla by součástí věty hlavní).

Některé z těchto sufixů tvoří tranzici, která obsahuje sufix podmětu i předmětu. Jako sufixy podmětu se na rozdíl od výše uvedených časů a způsobů používají posesivní sufixy, které se pluralizují podobně jako ostatní tranzice pomocí sufixů –KU a –CHIS. Jako sufix předmětu se pro =>1 používá zcela pravidelně sufix –WA. Pro předmět =>2 jsou tranzice jako obvykle

nepravidelné a jsou rozdíly v dialektech (obvykle především v možnosti oddělení předmětové a podmětové části).

Tranzice 1=>2 obvykle nemá sufix –SU a podmětová část je buď (*qanta*) SUFIX–Y nebo (*ñoqa*) SUFIX–YKI. Tranzice 3=>2 má předmětový sufix –SU a podmětový sufix –NKI nebo spíše –YKI. Obě části by měly být v Cusku neoddělitelné, tedy SUFIX–SUNKI nebo SUFIX–SUYKI, přesto však nacházím tvary oddělené: –SU–SUFIX–YKI nebo –SU–SUFIX–NKI. V jediném přehledu tranzic, který mám k dispozici, jsou tvary –NA–SUNKI a –SU–QTI–YKI, je tedy možné, že pokud je podmětová a předmětová část nerozdělená, používá se sufix –SUNKI, v opačném případě –SU–…–YKI.

U tranzic 1=>2 jsou také nejasné nepravidelnosti. U sufixu –NA je tvar pro podmět 1sg. neměnný –NA–Y (i když by pravidelně mělo být pro 1sg.=>2pl. –NA–YKI–CHIS a pro 1sg.=>2sg. asi –NA–YKI), pro podmět 1ex. je tvar už pravidelně –NA–YKI–KU. U sufixu –QTI je situace pro podmět 1sg. totožná, pro podmět 1ex. je naopak pluralizovaný tvar odvozený od 1sg., tedy tvar s podmětem 1sg. je –QTI–Y, pro 1ex. –QTI–Y–KU (pravidelně by bylo 1sg.=>2sg. –QTI–YKI a 1sg.=>2pl. –QTI–YKI–CHIS, v plurálu 1ex.=>2sg. i 2pl. –QTI–YKI–KU).

Tranzice pro ostatní subordinátory a substantivizátory bohužel nemám k dispozici, takže nemohu provést hlubší analýzu. Je možné, že se tranzice budou lišit podle dialektu a možná i idiolektu mluvčího. Nutnost použití tranzice se sufixem se může lišit i podle dialektu.

Subordinátor –QTI– (SUB)

Tento sufix je jediný, který se nevyskytuje bez posesivního sufixu. V Ayacuchu má podobu –PTI–. Používá se, pokud jsou podměty obou vět různé, děj vedlejší věty začíná před dějem věty hlavní (nebo současně) a má spíše adverbiální význam (věty příslovečné). Věty s tímto sufixem překládáme obvykle se spojkami *jestliže*, *když* apod.: *munaqtiyki hamusaq* jestli chceš, přijdu.

Subordinátor gerundium –SPA (GER)

Tento sufix se používá pro děje současné nebo předčasné a zároveň se stejným podmětem (proto je použití posesivních sufixů/tranzic volitelné) a má také spíše adverbiální význam; liší se tedy od sufixu –QTI– pouze tím, že podměty obou vět jsou stejné: *munaspa(yki) hamuy* jestli chceš, přijď.

Dále se používá jako přechodník: *takispa rin* jde a zpívá.

Substantivizátor infinitiv –Y (INF)

Pomocí tohoto sufixu se tvoří infinitiv a podstatné jméno slovesné: *wayk'uy* vařit, vaření, *qhatuy* prodej, *llank'ay* práce. Se slovesem *kay* se tvoří od adjektiv abstrakta: *sumaq kay* krása, *allin kay* dobrota.

Substantivizátor –NA (SUB)

Tímto substantivizátorem se tvoří podstatná jména, která označují předmět, nástroj nebo místo děje: *qelqana* tužka, tabule, *pukllana* hračka, hřiště apod.

Jako subordinátor označuje děje možné (ale dosud neuskutečněné), budoucí, nebo nutné: *ruwanaykita yachani* vím, že to uděláš, *llank'anaymi (kashan)* musím/mám pracovat. S různými substantivními sufixy označuje různé vztahy. Například se sufixem –PAQ se tvoří

účelové věty *mikhunaykipaq rantini* kupuji to, abys to snědl, se sufixem –KAMA věty časové ve významu *dokud* apod.

Substantivizátor participium –SQA (PRTC)

Pomocí tohoto sufixu se tvoří participia (příčestí minulé): *machasqa* opilý.

Jako subordinátor vyjadřuje děje reálné, uskutečněné, tedy minulé nebo současné: *ruwasqaykita yachani* vím, že jsi to udělal, *hamusqan* jeho příchod, že přišel. S různými sufixy lze opět vyjádřit různé vztahy: *reqsisqaykimanta munakuyki* od té doby, co jsem tě poznal, tě miluji; *munasqayrayku* protože chci.

Agentivní substantivizátor –Q (AG)

Derivuje podstatná jména, která se vztahují k agentu (činiteli) děje (*ten, kdo něco dělá*): *wayk'uq* kuchař, *machakuq* ožera, *llank'aq* dělník; *llank'aqta rikuni* vidím dělníka, dívám se, jak pracuje.

Se slovesy pohybu (a stejném podmětu) označuje účel činnosti: *wayk'uq hamunki* přicházíš vařit, abys vařil, *yanapasuqniyki hamuni* (Ayacucho) přicházím ti pomoci. V těchto nominalizacích se nikdy nevyskytuje akuzativní sufix –TA (u ostatních substantivizátorů je možný, ale ne povinný): *Hwan qhawaykuq rin* jde navštívit Honzu (cf. *Hwanta qhawaykuq rin* jde k Honzovi na návštěvu / navštívit ho).

Adverbializátor –YLLA (ADV)

Tvoří příslovce způsobu ze sloves: *puñuylla rishan* jde ospale.

2. Pretranziční sufixy

Jedná se o sufixy, které se vyskytují před tranzicí nebo nominalizacemi (substantivizacemi). Pořadí se řídí tím, co se chce vyjádřit. Obecně má sufix ve svém poli působnosti všechny sufixy, které mu předcházejí. Sufixy, které derivují slovesa ze substantiv, předcházejí ostatní sufixy. Sufixy, které mění samohlásku, se objevují více vlevo, spouštěče více vpravo. Sufixy, které modifikují lexikální význam slovesa, se objevují těsně za kořenem, sufixy, které se vztahují k širším souvislostem, se objevují více vpravo. Sufix –MU je tak vpravo, jak je to jen možné (kromě –SHA –LLA a skupiny –MU + –PU –MPU). Jiné pořadí sufixů může změnit význam: *llank'a–chi–ysi–sunki* přinutí ho pracovat s tebou (pomůže ti tak, že ho přinutí pracovat) × *llank'a–ysi–chi–sunki* přinutí tě s ním pracovat (přinutí tě, abys mu pomohl pracovat).

Obvyklé pořadí sufixů (pro Ayacucho) je toto (včetně tranzičních sufixů pro předmět):

PA RA/TI YA RI YKU RQO CHI YSI PU KU MU LLA (WA) SHA (SU)

Některé dvojice sufixů, pokud se vyskytnou těsně vedle sebe, mohou převrátit své pořadí; jedná se o tyto dvojice: –YKU a –KU, –RQO a –KU, –RI a –YSI, –RI a –YKU, –RI a –RQO, –PU a –KU před –MU (–KAMPU). Dále je více možností změny pořadí ve skupině sufixů se sufixem –NA (část recipročního sufixu –NA–KU).

Morfofonematické změny

Samohláska *U* (*O*) u některých sufixů (v dialektu Huallaga a možná i jinde *I* u sufixu –RI) se mění na *A*, pokud za tímto sufixem (kdekoliv) následuje některý ze sufixů, které tuto změnu spouštějí.

Ovlivněné sufixy: –YKU, –RKU, –RPU, –RQO, –RU; –PU, –KU, –NAKU, –MU

Spouštěče: výše uvedené sufixy se samohláskou U, když jsou ve formě s A; –RI, –PU a –MU vždy a dále –CHI (možná a v Ayacuchu i –YSI) (–PU před –KU vždy)

Např. *samay* dýchat, odpočívat, *samaykuy* odpočinout si, *samaykachiy* nechat odpočinout ale *samaykukuy* odpočinout si (klidně).

A. Tranzitivizátory a detranzitivizátory

Následující sufixy mění valenci slovesa, tzn. že ze sloves nepřechodných vytvářejí slovesa přechodná (tranzitivizátory) a ze sloves přechodných slovesa nepřechodná (detranzitivizátory). Je možné tvořit i slovesa ditranzitivní (dvoupřechodná) ze sloves přechodných a za určitých podmínek tyto sufixy kombinovat.

Detranzitivizátor reflexivum –KU (REF)

Pomocí tohoto sufixu se ze sloves přechodných tvoří nepřechodná zvratná slovesa nebo mediopasivní: *mayllin* myje ho, *mayllikun* myje se, *hanpikun* léčí se (sám), *chay hanpi manan hanpikunchu* tento lék neléčí. Má také význam činnosti pro vlastní požitek (často v češtině zvratné sloveso se *si*) nebo činnost pro činitele charakteristickou: *payqa hinan rimakun* on takhle mluví, *munakuyki* miluji tě, *puñukun* pospává si, *allinta hamukuy* vítej.

Detranzitivizátor reciprokál –NAKU (RECIP)

Pomocí recipročního sufixu se tvoří slovesa zvratná s významem *navzájem*, *vzájemně*: *maqan* bije ho, *maqanakun(ku)* bijí se (navzájem) (cf. *maqakunku* bijí se (každý sebe)).

Podobný je sufix –NAKUCHI s variantou –NACHI, který znamená způsobení vzájemné činnosti, která nezahrnuje činitele (podmět): *maqanachin* nechal je / přiměl je, aby se (navzájem) zbili. (Ve skutečnosti je sufix –NA samostatný a vyskytuje se v kombinaci s reflexivem –KU a případně i s jinými sufixy, které se mohou dostat mezi oba tyto sufixy.)

Tranzitivizátor kauzativum –CHI (CAUS)

Tento sufix derivuje kauzativa, tedy faktitivní slovesa, s významem *způsobit*, *přimět* nebo *nechat něco udělat*: *wañuy* zemřít, *wañuchiy* nechat zemřít, zabít, *wañuchichiy* nechat nebo přimět někoho, aby někoho zabil; *rikuy* vidět, *rikuchiy* ukázat, *wawata puñuchisaq* dám dítě spát, uložit dítě ke spánku.

Tranzitivizátor –YSI (POMOC)

Tento tranzitivizátor označuje doprovod za účelem pomoci nebo ochrany: *llank'aysisayki* pomohu ti pracovat, *puñuysisayki* budu s tebou spát (aby ses nebál), *llakiysiy* truchlit s někým, vyjádřit soustrast, *wañuchiysiwanki* pomůžeš mi ho zabít.

Tranzitivizátor benefaktivum –PU (BEN)

Benefaktivní tranzitivizátor označuje děj ve prospěch nebo neprospěch někoho (tato osoba je pak předmětem slovesa): *wañun* zemřel, *wañupuwan* zemřel mi; *alqoy kapuwan* mám psa (dosl. existuje pro mě pes) (cf. *alqoymi kan* mám psa, dosl. existuje můj pes); *rimapuq* právník (mluví ve prospěch někoho).

Také označuje návrat k původnímu stavu: *ripuy* jít domů, odejít; *kutimuy* vrátit se sem, *kutipuy* vrátit se (odsud) domů; *hamuy* přijít, *hampuy* přijít domů.

Sufix –PAKU

Tento sufix je kombinací benefaktivního –PU a zvratného –KU a označuje děj, který probíhá ve prospěch činitele a zároveň někoho jiného (v tomto významu se podobá sufixu –YSI), nebo ve prospěch činitele a na úkor někoho jiného: *llank'apakuy* pracovat pro někoho, být zaměstnaný, *ukyapakuy* pít na účet někoho jiného, *puñupakuway* ubytuj mě u sebe, nech mě u sebe přespat.

B. Modální sufixy

Všechny ostatní sufixy jsem zařadil do kategorie modálních či aspektových sufixů. Tyto sufixy vyjadřují různé způsoby průběhu děje. Někdy je můžeme přeložit různým videm, slovesy s různými předponami nebo příponami, příslovci či spojením více sloves, někdy je však velice obtížné je přeložit. Některé sufixy mají jasnější význam a ty doporučuji naučit se je používat, slovesa s ostatními sufixy je vhodné se naučit alespoň pasivně, umět si sloveso rozdělit na jednotlivé sufixy a význam si najít ve slovníku. Obzvláště poslední dva sufixy jsou málo používané.

Progresivum –SHA (PROG)

Analogické tvary –SA, –SIA, –SYA, v některých dialektech –CHKA (Ayacucho), –YKA (Huánuco). Zatímco přítomný čas označuje děje bez časového ohraničení nebo děje obvyklé, v progresivu je děj aktualizován, probíhá v okamžiku promluvy nebo podle kontextu a během tohoto děje může probíhat jiný děj (v minulém času mu tedy odpovídá španělské imperfektum). Progresivum je možné používat ve všech časech. Nereálný děj nemůže být aktualizován, proto se progresivum nepoužívá v záporu. *Wañun* zemřel, *wañushan* umírá; *pitan* kouří (je kuřák), *pitashan* kouří (teď). *Qosqota rishankichu?* Jdeš do Cuska? *Manan rinichu.* Nejdu.

Sufix –MU cis-trans lokativ (CTL)

Před sufixem –PU se ztrácí samohlásku a vzniklý tvar je –MPU. Označuje děje, které začínají nebo probíhají v místě vzdáleném od mluvčího. Se slovesy pohybu znamená pohyb směrem k mluvčímu (nebo přiblížení mluvčího a adresáta), s ostatními slovesy přesun jinam a tam něco dělat: *apay* (od)nést, *apamuy* přinést; *hamuy* přijít (**hay* neexistuje), *riy* jít (tam) (**rimuy* neexistuje); *mikhuy* jíst (tady), *mikhumuy* jíst (tam), jít jíst, *puñumuni* jdu spát; *haykuni* vstupuji, jdu dovnitř (tam), *haykumuni* jdu dovnitř (tam, ale zároveň k vám), *haykuy* jdi dovnitř, *haykumuy* pojď dovnitř.

Desiderativum –NAYA (DES)

Tento sufix vyjadřuje neosobní chtění, citovou nebo psychickou potřebu, můžeme často přeložit *chce se (mi/ti atd.)* nebo *mít chuť <u>něco dělat</u>*. Používá se však pouze se slovesy, které se vztahují k potřebám jako jídlo a pití, spánek, sex, zábava nebo vylučování (možná fyziologické potřeby); takové sloveso pak bývá přechodné: *puñunayawashan* chce se mi spát, *sipasnayasunki* chceš holku, *aqhanayawan* chci pít chichu, *akanayawashan* chce se mi srát. Protože je sloveso neosobní, podmětem je vždy 3sg.; pokud je však navíc použit kauzativní sufix –CHI, podmětem je agens (činitel) děje: *mikhunayachiwashanki* děláš mi chutě (způsobuješ, že mám hlad), cf. *mikhunayawashan* mám hlad, chce se mi jít, *yarqawashan* mám hlad. S jinými potřebami a chtěním se používá vazba se slovesem *munay*: *wasita munani* chci dům. Používá se také se slovesy vztahujícími se k počasí, kde znamená bezprostřední začátek daného jevu: *paranayamushan* bude pršet, schyluje se k dešti.

Inceptivní sufix –RI (INC)

Derivuje počínavá slovesa, přesněji řečeno označuje začátek děje předtím, než se děj vlastně rozběhne. Někdy můžeme překládat slovesem s předponou *roz*–, nebo se slovesem *začít*, *dát se do* apod.: *tiyay* sedět × *tiyarikuy* posadit se, *qallariy* začít, *puririy* dát se do chůze, *kacharirqani* zrovna jsem to poslal. Také se používá v žádostech nebo prosbách: *makiykita haywariway* podej mi ruku.

Durativní sufix –RAYA (DUR)

Děje, které trvají dlouho a bez přerušení nebo příliš dlouho: *puñurayay* spát neobvykle dlouho, vyspávat, *tapurayay* pořád se ptát, *onqorayay* být dlouhodobě nemocný, *llank'arayaq* workoholik (? možná to slovo neexistuje, ale gramaticky je správně). Někdy může mít i pasivní význam: *kunpay* srazit na zem, *kunparayay* zůstat ležet (být sražený na zemi).

Sufix –TIYA

Označuje činnost opakovanou ve velmi krátkých intervalech, obvykle s předstíraným zájmem (někdy může odpovídat sufixu –YKACHA): *pitatiyay* pořád kouřit, *akllatiyay* pořád vybírat, nemoci si vybrat, přebírat se zbožím (a nakonec si třeba nic nevybrat), *mikhutiyay* nimrat se v jídle, *waqatiyay* pofňukávat, chovat se zbaběle (*waqay* plakat).

Sufix –PAYA

Označuje často opakovanou činnost nebo činnost vykonávanou se zvláštní pečlivostí: *tapupayay* pořád se ptát na to samé, *rimapayay* přemlouvat, *qhawapayay* obdivovat.

Sufix –PA (REPET)

Označuje činnost opakovanou jednou nebo vícekrát, obvykle za účelem opravy něčeho, co už bylo uděláno, nebo dokončení něčeho, co už začalo: *takapay* dobít (*takay* bít), *tukupay* dodělat, dokončit (*tukuy* skončit).

Sufix –YKACHA iterativ (ITER)

Označuje děje opakované v krátkých intervalech a obvykle rozprostřených v čase a s oslabeným významem nebo nevážně: *qhawaykachay* dívat se sem a tam, pokukovat kolem, *lloqsiykachay* odcházet každou chvíli, *ruwaykachay* kutit, *paraykachay* přeháňky.

Sufix –LLA (JEN)

Tento sufix je vlastně větný sufix s významem *jen*, u sloves se však používá jako pretranziční sufix (u sloves se subordinátorem nebo substantivizátorem však může stát i po tomto sufixu). Označuje obvykle zdvořilost (často se sufixem –YKU): *qowallay* dej mi to (prosím; cf. šp. *dámelo nomás*; zdvořilejší než *qoway*), *napaykullayki* (Ayacucho) zdravím tě (pozdrav); *ruwallaqtin* nebo *ruwaqtillan* když to jen udělá. Nebo může znamenat obvyklý děj; překládáme *jenom*, *stále*, *obvykle*: *choqllota mikhullani* jím pořád kukuřici.

Sufix –YKU (DO) (v Cusku možná též –YU)

Označuje činnost prováděnou nějakým způsobem odlišně od obvyklého průběhu, může označovat pozorně, srdečně, vážně, obavy, překvapení apod. (v dialektu Huallaga také směrový sufix DO): *qhawaykuy* pozorovat kriticky (v Ayacuchu navštívit), *tiyaykuy* opatrně si

sednout, sedět na vejcích (o ptácích), *maqaykuy* bít nemilosrdně, *mikhuykuy* nabídni si, jez (pozvání), *waqyaykuy* vyvolávat duchy (*waqyay* volat).

Sufix –RQO nebo –RU (Z)

Označuje činnost prováděnou rychle, zbrkle nebo s osobním (možná sobeckým) zájmem, lze překládat rychle, silou, náhle, předčasně, nepozorně (v dialektu Huallaga směrový sufix Z): *wañuyrqoy* nečekaně, náhle zemřít, *mikhurqoy* rychle, spěšně jíst, *tiyarqoy* dřepnout si, sednout si prudce a nepozorně, *maqarqoy* bít rychle a prudce, *chutarqoy* škubat za něco (*chutay* tahat), *tukurqoy* skončit předčasně.

Sufixy –RPU (DOLU) a –RKU (NAHORU)

Oba sufixy jsou málo běžné a pravděpodobně už neproduktivní. Jejich význam je do značné míry nejasný a uvádím je spíše informativně. Častější je složenina –RPARI: *tiyarpariy* sednout si překvapivě a jakkoliv, *mikhurpariy* jíst s velkou chutí nebo o závod, *ukyarpariy* vypít do dna. (V dialektu Huallaga jsou směrové, –RPU znamená DOLŮ a –RKU NAHORU.)

Větné sufixy

Tematizátor –QA (TOP)

Označuje téma hovoru, větný člen, o kterém něco vypovídáme. Často se používá především po změně tématu, v otázkách vysloveně k tomuto účelu (podobně jako –RÍ): *qanqa hamunkichu?* (a) *ty* přijdeš? Většinou je ve větě přítomný i reportativní sufix, nikdy se však nevyskytují zároveň (ani s –CHU) na témže větném členu. Kromě případu, kdy ukazovací zájmeno funguje před jménem jako samostatný větný člen, není povinný: *kay alqon* (je to) tento pes × *kayqa alqon* toto je pes.

Ve větě se může objevit i vícekrát a na všech slovních druzích (kromě rématu, nové informace), nevyskytuje se na záporce *mana* nebo *ama* a uvnitř rozvitých větných členů a subordinací (pouze na podmětu a členech přímo závislých na slovesu – předmět, doplněk nebo příslovečné určení): *askhan wawakunaqa chay yachay wasipiqa* v této škole je dětí hodně, *manan karuchuqa* není to daleko, *aqhata ruwashani – imamantan ruwashankiqa?* vyrábím chichu – z čeho ji vyrábíš?

Reportativní (evidenční – vypovídací) sufixy (REP)

–N/–MI (AF)

Připojuje se ke slovu nebo větnému členu, který nese nejdůležitější a novou informaci, často vztaženou k tématu (sufix –QA), proto se nazývá afirmativní sufix (šp. *afirmar* tvrdit, vypovídat). Varianta –N se používá po samohláskách (v Ayacuchu –M, v dialektu Huallaga vždy –MI). Na rozdíl od ostatních reportativních sufixů vypovídá mluvčí z vlastní zkušenosti nebo přesvědčení o pravdivosti informace. Není povinný, v tomto případě je však předpokládána výpověď mluvčího z vlastní zkušenosti.

Je možný jen jeden výskyt ve větě, nevyskytuje se však v příkazech a zákazech. V záporných větách ho lze připojit pouze k záporce. V otázkách se používá pouze na tázacím zájmenu nebo příslovci (v Ayacuchu ho lze připojit i k tázacímu –CHU, pokud se mluvčí domnívá, že tomu tak je): *imatan munanki?* co chceš?, *manan kanchu* není, nemáme.

V odpovědi na zjišťovací otázku se připojuje ke slovu, které mělo v otázce sufix –CHU: *Kay ñanchu Qosqoman rin?* Do Cuska vede tato cesta? *Arí, kay ñanmi.* Ano, tato. *Kay ñan(qa) Qosqomanchu rin?* Tato cesta vede do Cuska? *Arí, Qosqomanmi.* Ano, do Cuska. *Kay ñan(qa) Qosqoman rinchu?* Vede tato cesta do Cuska? *Arí, rinmi.* Ano, vede.

–S/–SI (PRÝ)

Použití obou variant je stejné jako u afirmativního sufixu (ve Huallaze –SHI). Indikuje, že mluvčí má informaci z druhé ruky, můžeme překládat *prý*, *říká se* apod: *Husiysi wañurqa* Josef prý zemřel; *Ima nirqasunki hampikamayoq?* Co ti řekl doktor? *Chichu kashanis.* Že jsem těhotná. Je to jediný reportativní sufix, který se používá s předminulým časem (Ayacucho): *huksi kasqa huk machuchawan payacha* byl jednou jeden stařík a stařenka.

–CHÁ (CONJ)

V dialektu Huallaga mu odpovídá sufix –CHI, v Ayacuchu varianty –CH/–CHA. V Cusku se používá spíše v emfatické variantě (přízvuk na poslední slabice). Označuje domněnku, nejistotu; překládáme *možná*, *asi* apod.: *hatun manchakuycha wachakuyqa* porod je asi hrozný; *Qosqoman risaqchá* možná pojedu do Cuska; *allintachá kashan* asi se má dobře.

Tázací sufix –CHU (OZ)

Otázky zjišťovací se tvoří připojením tázacího sufixu k větnému členu, na který se ptáme nebo který je uveden v pochybnost (v odpovědi je to pak tento člen, který má afirmativní / reportativní sufix nebo negativní sufix; příklady viz afirmativní sufix). Na rozdíl od češtiny je intonace zakončená kadencí, stejně jako otázka doplňovací ($^{2\ 4\ 1}\downarrow$, věty oznamovací mají intonaci $^{2\ 3\ 1}\downarrow$; intonace $^{2\ 4}\uparrow$ je možná pouze v případě, že jsme něčemu nerozuměli nebo měníme téma, jako *allillanmi, qanrí?* nebo *qanqá?* (mám se) dobře, a ty?). Záporné otázky jsou uvozeny záporkou mana s tázacím sufixem: *manachu hamunki?* nepřijdeš?

Záporný sufix –CHU (NEG)

Pravděpodobně je to tentýž sufix jako tázací, který je v záporu doprovázen záporkou *mana* a v zákazu záporkou *ama*. Záporka *mana* obvykle mívá afirmativní nebo jiný reportativní sufix (v zákazech se naopak použít nesmí), sufix –CHU je připojen na větném členu, který je negován; pokud však záporka funguje jako přívlastek, nenese žádný sufix: *manan wasichu* to není dům (× *mana wasiyoq* bezdomovec, kdo nemá dům), *manan allinchu wasiqa* dům není dobrý(× *mana allin wasi* špatný, nedobrý dům); *ama ripuychu* neodcházej, *amayá asichiwaychu* nechtěj mě rozesmát.

Sufix –CHUS (DUB)

Označuje domněnku, nejistotu s jistým přesvědčením, že tomu tak je; překládáme *asi*, *pravděpodobně*, *myslím, že* apod. *manachus* asi ne, nemyslím (× *manachá* asi ne, možná ne), *icha* nebo *ichachus* možná, *papallatachusmi rantin* asi koupil jen brambory. Také se španělskou spojkou *si* v podmínkových větách: *sichus munaspayki* jestli chceš.

Sufix –PUNI (JISTĚ)

Označuje jistotu (v dialektu Huallaga mu pravděpodobně odpovídá –CHAQ), překládáme *určitě*, *jistě*, *v každém případě*, *bezpochyby* apod.: *mananpuni(n)* v žádném případě, určitě ne, *kutimusaqpuni* určitě se vrátím.

Emfatický sufix –YÁ (EMF)

Vyjadřuje důraz, případně vybídnutí, lze překládat se slovy *tak*, šp. *pues* apod.: *risunyá* tak jdeme! (vamos pues!), *apuraykuyyá* pospěš si, dělej, *amayá ripuychu* neodcházej (prosím). Variantou tohoto sufixu je přesunutí přízvuku na poslední slabiku v osloveních: *taytáy* pane! Dále se používá s reportativními sufixy; tvary –MÁ a –SÁ vyjadřují překvapení: *manamá* ne! (to snad není možné), *imaynamá* jakže!, *wasinsá* prý jeho dům!; podobně emfatický je sufix –CHÁ, ale s významem možnosti nebo domněnky.

Sufix –IKI (Ayacucho), částice *riki* (JASNĚ)

V dialektu Huallaga –ARI, vyskytuje se pouze s reportativními sufixy (–MIKI …, –MARI …), v Cusku pravděpodobně existuje pouze volná forma *riki*, která znamená *samozřejmě*, *jasně*. Označuje (v Ayacuchu) mírné ospravedlnění, někdy přeložitelnou slovy *no*, *prostě*, *vždyť*, *totiž*, *vlastně* apod.: *yanapawankimanchu* pomůžeš mi? – *onqoshanimiki* když já jsem nemocný; *ancha llasa q'epeta apamuni* nesu těžký náklad – *yanapaykimiki* samozřejmě ti pomůžu, v Cusku by bylo *yanapayki riki*.

Kontrastivní sufix –TAQ (CONTR)

Vyjadřuje kontrastivní spojku *a*, někdy lze přeložit i *nebo*: *qan llank'anki, paytaq wasinpi kashan* ty pracuješ a ona je doma. Často se používá v otázkách doplňovacích na tázacím zájmenu nebo příslovci (v Ayacuchu je možná častější než afirmativní sufix); je možné, že se tomuto sufixu dává přednost v případě, že tázací element věty je víceslovný: *iman wasi?* nebo *imataq wasi?* co je to dům? × *ima wasitaq?* jaký dům?

Sufix –RÍ (A)

Používá se v otázkách ve významu spojky *a*, k tázacímu zájmenu se pojí sufix –TAQ: *Imataq kayrí?* A co je tohle?, *Pitaq hamunrí?* A kdo přijde?, *Qanrí?* A ty?

Sufix –LLA (JEN)

Překládáme *jenom*, *pouze*: *ñoqalla* jenom já, *qanllachu mikhunki?* budeš jíst jen ty? *kunallanmi chayamuni* hned přijdu. Se slovesy se používá obvykle jako pretranziční sufix a znamená obvyklý děj; překládáme *jenom*, *stále*, *obvykle*, nebo může znamenat zdvořilost: *choqllota mikhullani* jím pořád kukuřici, *munaspaykiqa hamullay* jestli chceš, (jen) přijď; podobně *allillanchu* jak se máš (zdvořilostní fráze). S příbuzenskými termíny vyjadřuje něžné oslovení: *taytalláy* tatínku! (šp. *¡padre mío!*), *churilláy* synu!

–LLAPAS

Znamená *alespoň*, *vůbec*: *pillapas hamuranchu?* přišel vůbec/alespoň někdo? *papallatapas wayk'ushanki* vaříš aspoň brambory.

–LLAÑA

Používá se pro tvoření superlativů absolutních, které můžeme překládat s příslovci *strašně*, *pěkně*, *velmi* nebo s předponou *pře–* apod.: *hatunllaña* obrovský, *huch'uyllaña* malinkatý, *sumaqllaña* překrásný, *manchakuyllaña* moc strašný, strašlivý, *misk'illaña* strašně sladký, pěkně sladký. Takové slovo může fungovat i jako příslovečné určení odpovídající jmenné frázi se slovem *hina* jako: *mitullaña asnan* (*mitu hina asnan*) smrdí jako bahno, nebo může modifikovat jmennou frázi, kde odpovídá sufixu –SAPA: *pikillaña alqo* (*pikisapa alqo*) blechatý pes (*piki* blecha).

Sufix –RAQ (JEŠTĚ)

Znamená *ještě*: *manaraq* ještě ne, *puñushanraq* ještě spí.

Sufix –ÑA (UŽ)

Znamená *už* nebo *hned* (v dialektu Huallaga –NA): *manaña* už ne, *paqarinña* už zítra, *chaymantaña* hned potom, *tukurunkiñachu*? už jsi skončil? Často se používá se slovem *ña* (nebo s af. sufixem *ñan*) už, v otázce *ñachu*: *ñan tutaña* už je noc, *ñan mikhuraniña* už jsem jedl, *ñachu mikhurankiña?* už jsi jedl?

–ÑATAQ

Často se používá s podobným významem jako sufix –TAQ, ale pokud je zahrnut jasný sled událostí: *desembripin qallarin, tukunñataqmi marsu killapi* začne to v prosinci a skončí to pak v březnu.

Sufix –PAS/–PIS (TAKÉ)

Můžeme ho přeložit *také*, *i*, někdy *dokonce* (v dialektu Huallaga –PIS nebo –SI): *ñoqapas* já také, dokonce i já, *tusuymanpasmi* dokonce bych i tancoval. Používá se také místo spojky *a*: *qanpas ñoqapas* já a ty. Další použití je v neurčitých a záporných zájmenech: *pipas* někdo, *mana pipas* nikdo. V subordinacích může znamenat přípustku: *munaspanpas* i když ji miluje.

Pořadí větných sufixů

PUNI LLA ÑA PAS RAQ TAQ CHU CHUS QA MI SI CHÁ RÍ YÁ

Některé kombinace však nejsou možné (především nelze kombinovat sufixy v poslední skupince; většinou poznáme podle významu).

Seznam sufixů

Zde je seznam sufixů (i některé z jiných dialektů v textu neuvedené) a některých častějších kombinací (obzvláště u slovesných pretranzičních sufixů). Přehled samozřejmě není úplný; měly by však být uvedeny všechny jednotlivé varianty a většina jejich dialektálních variant, neúplné jsou kombinace sufixů, zde jsem se snažil zahrnout nejčastější kombinace, kombinace se zvláštním významem a některé neobvyklé kombinace pretranzičních sufixů (včetně morfofonematických změn). U některých sufixů uvádím (kromě zkratek použitých v textu) i přibližný význam.

Zkratky: **SF** substantivní flexívní, **SD** substantivní derivační, **VF** verbální flexívní, **VS** verbální subordinující/substantivizující, **VT** tranzice, **VD** verbální derivační (substantivizující), **VP** verbální derivační pretranziční, **O** větný sufix (sufijo oracional); **AyQ** dialekt Ayacucho, **HgQ** dialekt Huánuco Huallaga, **BoQ** dialekt Bolívie, **EcQ** dialekty Ekvádoru (**CuQ** Cusco, pokud neuvedeno); **–:** vokalická délka, **U** nebo **I** (*u* nebo *i*, které se může měnit na *a*), **–Ø** absence sufixu; **1** 1sg., **2** 2sg., **3** 3sg., **11** 1ex., **12** 1in., **22** 2pl., **33** 3pl., **=>** předmět (**=>1** 1sg. předmět, **3=>1** podmět 3sg. a předmět 1sg. *on tobě*; **=>3** označuje předmět 3sg. i 3pl.), **POS** posesivní sufix (neuvádím varianty s prázdným morfémem –NI), **FUT** budoucí čas, **IMP** rozkazovací způsob, **MIN** minulý čas, **PLQ** předminulý čas, **COND** kondicionál, **SUB** substantivizátor nebo subordinátor, **PASIV** syntetická pasiva v HgQ a další zkratky použité v textu (**PLUR** u VP v HgQ slouží pro tvoření množného čísla sloves).

–: (HgQ 1=>3) VF
–: (HgQ 1POS) SF
–:KUNA (HgQ 11=>3) VT
–:MAN (HgQ 1=>3 COND) VT
–:RI (HgQ PLUR) VP
–:SHI (HgQ POMOC) VP
–Ø (=>3) VF
–Ø (NOMINATIV) SF
–Ø (PRES) VF
–ARI (HgQ JASNĚ, ospravedlnění) O
–CH/–CHI (AyQ CONJ) O
–CHA (AyQ DĚTINSKY) VP
–CHA (AyQ ZDVOŘILOST) VP
–CHA (DEM) SD
–CHA (VERB) SD
–CHÁ (CONJ–EMF *možná*) O
–CHA: (HgQ VERB) SD
–CHAQ (HgQ JISTĚ) O
–CHARI (HgQ JASNĚ, ospravedlnění) O
–CHAW (HgQ LOC) SF
–CHI (BoQ SUB, CuQ asi –CHI–Q) VD
–CHI (CAUS) VP
–CHI (HgQ CONJ) O
–CHI/–CH (AyQ CONJ) O
–CHIKI (AyQ JASNĚ, ospravedlnění) O
–CHIKU (CAUS–REF) VP
–CHINAKU/–NACHIKU (CAUS–RECIP) VP
–CHINAPU/–NACHIPU (RECIP–CAUS–BEN) VP
–CHIPU (CAUS–BEN) VP
–CHIS (PLUR) VF
–CHIYSI (CAUS–POMOC) VP
–CHKA (AyQ PROG) VP
–CHKASUNKI/–SUCHKANKI (AyQ 3=>2 PROG PRES) VT
–CHU (NEG) O
–CHU (OZ) O
–CHUN (3=>3 IMP) VT
–CHUNKU (33=>3 IMP) VT
–CHUQAYA (AyQ NEG–TOP–EMF *omluva*) O
–CHUS (DUB *asi*) O
–CHUSMI (DUB–AF) O
–IKI (AyQ JASNĚ, *ospravedlnění*) O
–KA: (HgQ PASIV) VP
–KA:KU (HgQ ÚPLNĚ) VP
–KACHA/–YKACHA (ITER) VP
–KAMA (LIM) SF
–KAMPU (REF–CTL–BEN) VP
–KAMU (REF–CTL) VP
–KU (PEJORATIVNÍ) SD
–KU (PLUR) VF
–KU (REF) VP
–KUNA (PLUR) SF
–KUNAPURA (PLUR–REC) SF
–LI (SUB) VD
–LLA (JEN) O
–LLA (JEN) VP
–LLA: (HgQ JEN) VP
–LLAÑA (JEN–UŽ) O
–LLAPAS (JEN–TAKÉ) O
–M/–MI (AyQ AF) O
–MÁ (AF–EMF *překvapení*) O
–MA (HgQ =>1) VF
–MAN (COND) VF
–MAN (IL) SF
–MAN karqan/–MAN karan (COND MIN) VF
–MANCHI: (HgQ 3=>12) VT
–MANKI (HgQ 2=>1) VT
–MANTA (ABL) SF
–MANTAKAMA (ABL–LIM *od každého*) SF
–MARAYKI (HgQ 2=>1 MIN) VT
–MARI (HgQ JASNĚ, *ospravedlnění*) O
–MI (HgQ AF) O
–MI/–M (AyQ AF) O
–MI/–N (AF) O
–MIKI (AyQ JASNĚ, *ospravedlnění*) O
–MPU (CTL–BEN) VP
–MU (CTL) VP
–N (3=>3) VT
–N (3POS) SF
–N/–MI (AF) O
–NA (BoQ 12=>3 IMP) VT
–NA (EcQ INF) VD
–NA (HgQ UŽ) O
–NA (SUB) VD
–NA (SUB) VS
–NA: (HgQ DES) VP
–NACHI/–NAKUCHI (RECIP–CAUS) VP
–NACHIKU/–CHINAKU (CAUS–RECIP) VP
–NACHINAKU (RECIP–CAUS–RECIP) VP
–NACHIPU/–CHINAPU (RECIP–CAUS–BEN) VP
–NAKU (RECIP) VP
–NAW (HgQ JAKO) SD
–NAYA (DES) VP
–NCHI: (HgQ 12POS) SF
–NCHIK (AyQ 12=>3) VF
–NCHIK (AyQ 12POS) SF
–NCHIQ (BoQ 12=>3) VT
–NCHIQ (BoQ 12POS) SF
–NCHIS (12=>3) VT
–NCHIS (12POS) SF
–NEQ (APROX) SF
–NI (1=>3) VT
–NI (prázdný morfém) SF/SD
–NIKU (AyQ 11=>3 PRES) VT
–NIN/–NNIN (HgQ SUPERLATIV, CuQ ?)
–NINKA/–NKA (DIS) SF
–NINTA/–NTA viz ACC SF
–NINTIN/–NTIN (COL) SF
–NIRAQ (AyQ, HgQ JAKO) SF
–NIYNAQ/–YNAQ (HgQ BEZ, *nemající*) SD
–NIYOQ/–YOQ (MÍT) SD
–NKA/–NINKA (DIS) SF
–NKI (2=>3 FUT) VT
–NKI (2=>3) VT
–NKICHIK (AyQ 22=>3) VT
–NKICHIQ (BoQ 22=>3) VT
–NKICHIS (22=>3) VT
–NKIMAN (HgQ 2=>3 COND) VT
–NKIMAN/–WAQ (2=>3 COND) VT
–NKIPAQ (HgQ 2=>3 FUT) VT
–NKU (33=>3) VT

–nku (33pos) SF
–nman (3=>3 cond) VT
–nqa (3=>3 fut) VT
–nta/–ninta viz acc SF
–ntin/–nintin (col) SF
–ña (už) O
–ñataq (už–contr) O
–p/–pa (AyQ gen) SF
–pa (HgQ ben) VP
–pa (HgQ gen) SF
–pa (repet) VP
–pa: (HgQ ben) VP
–pa:kU (HgQ plur) VP
–pa/–p (AyQ gen) SF
–pa/–q (gen) SF
–pakU (ben–ref) VP
–papa (repet–repet) VP
–papuykapamu (ben–repet–do–ben–ctl) VP
–paq (dat) SF
–paq (HgQ fut) VF
–paqrayku (dat–caus *pro a kvůli*) SF
–pas/–pis (také) O
–paschá (také–conj–emf) O
–paya VP
–paykamu (repet–do–ctl) VP
–paykapamu (repet–do–ben–ctl) VP
–pi (loc) SF
–pikama (loc–lim *jeden od druhého*) SF
–pis/–pas (také) O
–pis/–si (HgQ také) O
–pita (HgQ abl) SF
–piwan (loc–instr *a*) SF
–pti (AyQ sub) VS
–pU (ben) VP
–puni (jistě) O
–punin (jistě–af) O
–pura (rec) SF
–purata (rec–acc) SF
–purawan (rec–inst) SF
–q (ag) VD
–q (HgQ, AyQ 3=>3 habit) VT
–q (sub) VS
–q ka–/–q kara– (HgQ habit) VF
–q ka–/–q karqa–/–q kara– (HgQ, AyQ habit, CuQ?) VF
–q/–pa (gen) SF
–qa (top) O
–qti (sub) VS
–r (HgQ ger, sub) VS
–ra (HgQ min) VF
–ra/–rqa (min) VF
–ra: (HgQ pasiv stativ/durativ) VP
–raku/–rqaku (AyQ 33=>3 min) VT
–ranku/–rqanku (33=>3 min) VT
–raq (ještě) O
–rasunki/–rqasunki (3=>2 min) VT
–raya (dur) VP
–rayka: (HgQ dur) VP
–rayku (caus) SF
–rí (a) O
–ri (BoQ sub, *profese*) VD
–rI (HgQ inc) VP
–ri (inc) VP
–riri (inc–inc) VP
–riykU (inc–do *náhle*) VP
–riysiriri/–ririysiri (inc–pomoc–inc) VP
–rka (HgQ plur) VP
–rkU (HgQ nahoru) VP
–rpa (HgQ plur) VP
–rparí (dolu–inc) VP
–rpU (HgQ dolu) VP
–rqa/–ra (min) VF
–rqaku/–raku (AyQ 33=>3 min) VT
–rqanku/–ranku (33=>3 min) VT
–rqasunki/–rasunki (3=>2 min) VT
–rqU/–ru (z) VP
–s/–si (prý) O
–sá (rep–emf *překvapení*) O
–sa/–sia/–sya/–sha (prog) VP
–sapa (mít) SD
–sapayoq (mít–mít) SD
–saq (1=>3 fut) VT
–saqku (11=>3 fut) VT
–sayki/–sqayki (1=>2 fut) VT
–sha (HgQ 3=>3 plq) VT
–sha (HgQ prtc) VD
–sha/–sia/–sya/–sa (prog) VP
–shaq (HgQ 1=>3 fut) VT
–shaqkuna (HgQ 11=>3 fut) VT
–shari (HgQ jasně, *ospravedlnění*) O
–shasunki (3=>2 prog pres) VT
–shayki (1=>2 prog pres) VT
–shayki (HgQ 1=>2 fut) VT
–shi (HgQ prý) O
–shka (HgQ plq) VF
–shkashunki (HgQ 3=>2 plq) VT
–shpa (HgQ sub) VS
–shu (HgQ =>2) VT
–shun (HgQ 12=>3 fut) VT
–shun (HgQ 12=>3 imp) VT
–shunki (HgQ 3=>2 imp) VT
–shunki (HgQ 3=>2) VT
–shunkipaq (HgQ 3=>2 fut) VT
–shurayki (HgQ 3=>2 min) VT
–shwan (HgQ 12=>3 cond) VT
–si/–pis (HgQ také) O
–si/–s (prý) O
–sia/–sya/–sha/–sa (prog) VP
–siki (AyQ jasně, *ospravedlnění*) O
–spa (ger) VD
–spa (sub) VS
–sqa (plq) VF
–sqa (prtc) VD
–sqasunki (3=>2 plq) VT
–sqayki/–sayki (1=>2 fut) VT
–stin (AyQ ger) VS
–stin kachkapti– (AyQ sub) VF
–su (=>2) VF
–su (augmentativní) SD
–sun (12=>3 imp) VT
–sun/–sunchis (12=>3 fut) VT

–SUN/–SUNCHIS/–SWAN/–SWANCHIS (12=>3 COND) VT
–SUNCHIS/–SUN (12=>3 FUT) VT
–SUNKI (3=>2 FUT) VT
–SUNKI (3=>2 IMP) VT
–SUNKI (3=>2) VT
–SUNKICHIS (3=>22, 33=>22) VT
–SUNKIKU (33=>2) VT
–SURQANKI/–SURANKI (AyQ 3=>2 MIN) VT
–SWAN/–SWANCHIS/–SUN/–SUNCHIS (12=>3 COND) VT
–SYA/–SIA/–SHA/–SA (PROG) VP
–TA (ACC) SF
–TAKAMA (ACC–LIM *jen* akuz.) SF
–TAQ (CONTR) O
–TAWAN (ACC–INSTR *a* akuz.) SF
–TI (sub) VD
–TIYA VP
–WA (=>1) VF
–WACHKANKI (2=>1 PROG PRES) VT
–WACHUN (3=>1 IMP) VT
–WACHUNCHIS (3=>12 IMP) VT
–WACHUNKU (3=>11 IMP, 33=>11 IMP, 33=>1 IMP) VT
–WAN (3=>1) VT
–WAN (INST) SF
–WANCHIS (3=>11, 33=>11) VT
–WANKI (2=>1) VT
–WANKICHIS (22=>1, 22=>11) VT
–WANKIKU (2=>11) VT
–WANKU (3=>12, 33=>12, 33=>1) VT
–WAQ karqan/–WAQ karan (2=>3 COND MIN) VF
–WAQ/–NKIMAN (2=>3 COND) VT
–WARA/–WARQA (AyQ 3=>1 MIN) VT
–WARAKU/–WARQAKU (AyQ 33=>1 MIN) VT
–WARAN/–WARQAN (3=>1 MIN) VT
–WARANKI/–WARQANKI (2=>1 MIN) VT
–WARANKU/–WARQANKU (33=>1 MIN) VT
–WARQA/–WARA (AyQ 3=>1 MIN) VT
–WARQAKU/–WARAKU (AyQ 33=>1 MIN) VT
–WARQAN/–WARAN (3=>1 MIN) VT
–WARQANKI/–WARANKI (2=>1 MIN) VT
–WARQANKU/–WARANKU (33=>1 MIN) VT
–WASHAN (3=>1 PROG PRES) VT
–WASHANKI (2=>1 PROG PRES) VT
–WAY (2=>1 IMP) VT
–WAYCHIS (22=>1 IMP, 22=>11 IMP) VT
–WAYKU (2=>11 IMP) VT
–Y (1POS) SF
–Y (2=>3 IMP) VT
–Y (INF) VD
–Y (SUB) VD
–YA (VERB) SD
–YA (AyQ POLITOVÁNÍ) O
–YÁ (EMF) O
–YCHINARIKU/–CHINARIKU (CAUS–RECIP–INC–DO) VP
–YCHIS (22=>3 IMP) VT
–YKA (BoQ PAST IMPERFECT, CuQ zastaralý) VF
–YKA: (HgQ PROG, nedokonavost) VP
–YKACHA/–KACHA (ITER) VP
–YKAMU (DO–CTL) VP
–YKAPAMU (DO–BEN–CTL) VP
–YKAQ (BoQ 3=>3, 33=>3 PAST IMPERFECT) VT
–YKI (1=>2) VT
–YKI (2POS) SF
–YKICHIK (AyQ 22POS) SF
–YKICHIQ (BoQ 22POS) SF
–YKICHIS (1=>22) VT
–YKICHIS (22POS) SF
–YKU (11=>3) VT
–YKU (11POS) SF
–YKU (DO) VP
–YKULLA (DO–JEN ZDVOŘILOST) VP
–YLLA (ADV) VD
–YMAN (1=>3 COND) VT
–YNAQ/–NIYNAQ (HgQ BEZ, *nemající*) SD
–YOQ/–NIYOQ (MÍT) SD
–YSI (POMOC) VP
–YSINAKU (POMOC–RECIP) VP
–YU (CuQ = –YKU ?) VP